

БУГЕРКО Я.М.,
кандидат психологічних наук,
РВНЗ «Кримський гуманітарний
університет»,
м. Ялта

РЕФЛЕКСИВНО- МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ПСИХОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ РЕФЛЕКСІЇ

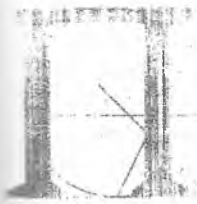
У статті з позицій системного підходу проведено аналіз психологічних досліджень рефлексії, виявлено вплив різнопланових методологічних орієнтацій (природничо-наукової, інженерно-технологічної, формально-консциєнтальної, гуманітарно-культурологічної, системно-методологічної) на їх розвиток, охарактеризовано принципи рефлексивних методів діагностики. Ключові слова: рефлексивна психологія, методологічна рефлексія, рефлексивні методи діагностики, рефлексивно-методологічний підхід.

В статье из позиций системного подхода проведен анализ психологических исследований рефлексии, обнаружено влияние разноплановых методологических ориентаций (естественно-научной, инженерно-технологической, формально-консциентальной, гуманитарно-культурологической, системно-методологической) на их развитие, охарактеризованы принципы рефлексивных методов диагностики.

Ключевые слова: рефлексивная психология, методологическая рефлексия, рефлексивные методы диагностики, рефлексивно-методологический подход.

In the article from the point of view of the system approach the analysis of psychological researches of reflection is conducted, the influence of the multi-faceted methodological orientations (naturally scientific, engineer-technological, humanitarian-cultural, system methodological) on their development is found out, the principles of reflective methods of diagnostics are described.

Key words: reflexive psychology, methodological reflection, reflexive methods of diagnosis, reflexive and methodological approach.

остановка проблеми, її зв'язок з важливими завданнями. Важливий фактор розвитку сучасної психологічної науки – комплексність, міждисциплінарність та системність її досліджень, звернення до проблем ефективної організації і самоорганізації наукового знання, що неможливе без усвідомлення рефлексивних механізмів і норм його функціонування. Зростаюча складність концептуальних побудов, засобів і методів психологічного дослідження закономірно вимагає використання рефлексивно-методологічного підходу їх аналізу, виокремлення принципів, «норм» їх життєдіяльності, розкриття неявних передумов, системних і цілісних характеристик.

Аналіз основних наукових праць. Складність концептуальних побудов, засобів та методів когнітивної діяльності спричиняють потребу в концепціях і уявленнях, які синтезують узагальнені образи певної наукової сфери, дозволяють прогнозувати тенденції і перспективи її розвитку. Це, своєю чергою, ставить проблему методів психологічного дослідження. Розгляд проблеми застосування емпіричних методів в психології, аналіз взаємозв'язку емпірії та теорії, методології реконструкції процесів наукового пізнання міститься в роботах українських та російських філософів та психологів О. В. Винославської, Л. С. Добролюбової, С. Б. Кримської, А. Е. Конверського, Ю. А. Петрова, С. А. Рубінштейна, В. А. Рижка, В. А. Смирнова, А. А. Солов'я, О. І. Кедровського, С. А. Яковської та інших.

Ця проблема методу, як виявлення безсуб'єктивної суверенності суб'єкта,

що співвідноситься з різноманітністю знання у формі взаємозв'язку "єдине в різноманітному" міститься в роботах В. А. Чуйка. Саме досягнення тотожності через метод в різноманітності методологічно однорідних теорій, на думку вченого, є шляхом аподиктичного формування системи наукових знань. Варто відмітити, що поєднання методів у взаємопов'язане ціле має ту особливість, що вимагає побудови цілісної методологічної системи. Розробку методології як методу пізнання в конкретній науці, невідривної від цієї науки започаткував у вітчизняній психології С. А. Рубінштейн. На основі узагальнення і критично рефлексивного переосмислення методу психологічного пізнання вченому вдалося виявити діалектичні особливості розуміння її предмету, що пізніше спонукало перегляд філософського обґрунтування психології.

Внутрішні процеси росту науки, зумовлені, зокрема, неklasичними тенденціями, перебудовують організацію наукової діяльності, сприяють росту її само-рефлексивності, тобто самозверненості наукового знання, наявності в ньому механізмів і норм свідомого контролю над процесом свого зростання і функціонування.

Проблема рефлексії в науці, (само) рефлексивності наукового знання почала активно досліджуватися вітчизняними філософами та психологами приблизно з середини 1970-х рр. Завдяки роботам В. А. Бажанова, В. О. Лекторського, А. П. Огурцова, М. О. Розова, В. С. Швицького, Г. П. Щедровицького були розкриті механізми дії рефлексії в науці, запропонована її типологія, прослідковано іс-

торичні форми рефлексивності знання. В останні роки інтенсивно розробляється діяльнісний аспект рефлексії. Дослідження Г. Г. Копилова, В. М. Розіна, В. А. Бажанова показали, що наукові проблеми, методи їх вирішення і те, що прийнято називати відкриттями, ставилися, використовувалися і виникали усередині певної форми (схеми) організації знання. Саме рефлексія приймає участь в «стикуванні» теоретичного та емпіричного рівнів пізнання. Зазначені рівні відносно самостійні і розвиваються в основному згідно своєї внутрішньої логіки «паралельно». Паралельний рух теорії та експерименту забезпечується, на думку В. І. Аршинова, виникненням в цій системі додаткового рівня методологічної рефлексії, на якому цілі теоретичного і експериментального пізнання співвідносяться і координуються один з одним засобом завдання загальної наукової проблеми. Метою статті є виявлення специфіки реалізації рефлексивності наукового знання, завдяки якій окреслюється багатовимірність, різноплановість наукових знань, аналіз особливостей сучасних психологічних досліджень рефлексії в психології.

Виклад основного матеріалу з певним обґрунтуванням отриманих результатів. Теоретична психологія, постаючи методологічною основою психологічної думки, неможлива без саморефлексії. Більше того, остання становить її предмет: виробляє категоріальну систему науки, зокрема протопсихологічні, базові, метапсихологічні категорії, пояснювальні принципи та ключові проблеми. У процесі рефлексії наукового знання дослідники стикаються із зовсім новою формою рефлексії – так званою рефлексією «другого порядку», об'єктом якої служить не реконструкція психічного світу особистості у певних наукових уявленнях, а самі ці уявлення як один з предметів інтелектуальної творчості вчених, коли «думка повертається на саму себе з метою справитися із абсолютно особливим завданням – пояснити свої джерела, можливості і долю» [8, с. 490].

Все більшої вагомості в системних дослідженнях набуває фактор-умова виходу дослідника в рефлексивну позицію, коли шляхом звернення до різного роду

концептуальних міркувань і систем, що належать до різних рівнів пізнання, стає можливим розкриття тих неявних передумов, законів руху, логіки розвитку як самих наукових теорій так і прихованої сутності предмета дослідження, що дозволяє диференціювати психічне, конституювати його як предмет наукового пізнання. «За своєю суттю рефлексія конституює таку сферу пізнавальної діяльності суб'єкта, в якій всі епістемічні феномени (абстракції, моделі, теорії і т. п.), зазвичай виступають в чітких викристалізованих формах як знаряддя пізнання, ніби піддаються «розм'якшенню», критичному розрізненню на складові елементи» [1, с. 78].

Загальноновизнаний комплексний та міждисциплінарний статус проблемі рефлексії передбачає багатовимірність і різноякісність її досліджень. Так, вона вивчається психологією (передусім в аспекті дослідження механізмів самосвідомості та функціонування рефлексивних процесів), теорією управління (у розрізі прикладних рефлексивних технологій і стратегій прогнозування розвитку складних соціальних систем), етикою (у форматі розкриття рефлексивних засад морального вибору), прикладною математикою (у площині математичного моделювання рефлексивних процесів), а також такими новими напрямками психологічної науки як евентологією (теорією випадкових нечітких подій), синергетикою (інтеграція наук), ергономікою (системно-діяльнісна науково-практична дисципліна), евристикою (область духовної діяльності).

Все більшого значення набуває конкретно-науковий рівень дослідження рефлексії. Основна відмінність його від абстрактно-філософського полягає в двох обставинах: порівняно незначному часовому відрізку цих досліджень, через що деякі надважливі рефлексогенні проблеми (термін А.В. Фурмана) знаходяться на початковій стадії свого становлення та в принциповій відмінності природи рефлексії як об'єкту дослідження, яка, сутнісно, є «апогеєм суб'єктності», що дає «максимальні можливості для «відступу» від об'єктивних законів і закономірностей як таких» [5, с. 8]. Тому дослідження рефлексії значною мірою

суперечать канонам наукового пізнання як об'єктивного, раціоналістичного, «несуб'єктивного».

Довгий час рефлексія використовувалася, в основному, лише як пояснювальний принцип, інтерпретаційний та категоріальний засіб для обґрунтування теоретичних концепцій психічного розвитку (роботи Б. Г. Ананьева, П. П. Блонського, А. С. Виготського, О. М. Леонтьєва, С. А. Рубінштейна). Лише на межі 60-70-х років В. О. Лефевр, Г. П. Щедровицький ставлять завдання побудови певного наукового знання про рефлексію, обґрунтовують необхідність і актуальність науково-методологічного її вивчення в опозиції до традиційного філософсько-описового аналізу, задають рефлексію як предмет наукового дослідження і знання.

Якщо проаналізувати розвиток психологічних досліджень рефлексії, то ясно видно вплив на розробку її теоретичних, методичних та експериментальних напрацювань методологічних орієнтацій різних типів – природничо-наукової, інженерно-технологічної, формально-консцієнтальної, гуманітарно-культурологічної, системно-методологічної. С. Ю. Степанов кваліфікує характер взаємодії цих орієнтацій як синхронічний тип, коли дослідження, які ведуться з різних методологічних позицій, співіснують одночасно [7]. Природно, що вони виявляють генералізуючу дію один на одного як у теоретико-методичному, так і в експериментально-прикладному планах. Саме цим пояснюється лавиноподібне зростання кількості наукових розвідок із психологічних досліджень рефлексії в останнє десятиліття.

Зазначена взаємодія різнопланових методологічних орієнтацій у дослідженні рефлексивної проблематики актуалізується, на думку дослідника, у двох тенденціях: по-перше, у розробці різних аспектів трактувань рефлексії, а по-друге – у використанні різних методів її дослідження стосовно вияву окремих емпіричних особливостей і феноменів рефлексії. Аналіз основних концептуальних тенденцій про рефлексію, котрі склалися в різнозорієнтованих психологічних дослідженнях і котрі мають методологіч-

ний характер, дозволяє зробити наступні узагальнення.

У форматі *природничо-наукової* методологічної орієнтації важливою умовою є одержання достовірного знання у результаті лабораторного експерименту, за умови повної контрольованості усіх досліджуваних чинників. Усі явища, у тому числі суб'єкт дослідження, інтерпретуються в термінах об'єкт-об'єктних взаємодій. Рефлексія тут визначається як інтенційно-присутня природна властивість психіки, котра виявляється в інертності мислення або уподібнюється механізму зворотного зв'язку. При такому природничо-натуралістичному розумінні втрачається якісна специфіка рефлексії як особливої, винятково людської, культурно зумовленої властивості психіки.

Особливістю *інженерно-технологічного напрямку*, на думку С. Ю. Степанова, є орієнтація на рецептурно-технологізоване знання, яке може бути реалізоване як алгоритм вивчення і перетворення об'єкта. Представники зазначеного напрямку зосереджують увагу на стандартизованих процедурах досягнення заданих еталонних результатів на рівні гарантованого мінімуму. Зазначена методологічна орієнтація у психології стала поштовхом для таких трактувань рефлексії, як: 1) властивість усвідомлювати засоби і способи своєї мислєдїяльності (дослідження В. В. Репкіна, В. В. Давидова), 2) здатність до представлення себе та інших на «екрані» свідомості (В. О. Лефевр), 3) мислєдїя із встановлення відношення між діяльностями або їх структурними утвореннями (М. Г. Алексєєв).

Варто зазначити, що орієнтація В. О. Лефєвра на дослідження механізмів рефлексії незалежно від морфології її носіїв, розвиток операційно-верифікуючих методів рефлексії не лише заклали основу *формально-консцієнтального напрямку* досліджень, а й особливо евристично вплинули на розвиток інших, причому відмінно-парадигмальних концептуально-методологічних підходів – проектно-діяльнісного (М. Г. Алексєєв, Б. В. Сазонов, Г. П. Щєдровицький), інтелектуально-діяльнісного (В. В. Давидов, А. З. Зак, А. В. Захарова, В. В. Руб-

цов), організаційно-ігрового (О. С. Анісімов, Ю. В. Громико, П. Г. Щедровицький), гуманітарно-культурологічного (І. С. Семенов, С. Ю. Степанова).

Характерною особливістю зазначеного напрямку є певна формальність змістовних характеристик образу себе і своєї діяльності у суб'єкта, а рефлексії притаманний в основному лише репродуктивний і ретроспективний характер, коли вона забезпечує суб'єкта підставами пошуку й усвідомлення вже наявних у соціо-культурному контексті знарядь. Вказані особливості призводять до синонімічного ототожнення поняття рефлексії з актом усвідомлення, що фактично обмежує творчий потенціал рефлексії і подає її лише як набір певної кількості потенційно можливих комбінацій уже існуючих знанневих засобів.

Гуманітарно-культурологічна орієнтація виходить із уявлень про розширене відтворення соціокультурного досвіду і передбачає активну позицію людини. Знання розупредметнюються в термінах суб'єкт-суб'єктних взаємодій, а розвиток і саморозвиток особистості не є однозначно фіксованим, а передбачає варіативність, а іноді, в певному сенсі, і непередбачуваність (незапланованість) результатів. Тому рефлексія як вихід за межі наміченого стає важливим джерелом розвитку людини. У психологічних дослідженнях цього напрямку рефлексію розглядають як процес осмислення, переосмислення і перетворення суб'єктом змісту свідомості, діяльності, спілкування і форм свого досвіду.

З позицій *змістовно-генетичної логіки і системної методології* першочергового значення набуває категорійно-нормативний аналіз знань. Робота методологічних семінарів ММК (московського методологічного гуртка) як складна колективно-розподілена комунікація і миследіяльність організаційно вибудовувала саму практику рефлексування. Фактично схема миследіяльності П. Г. Щедровицького, в якій рефлексія забезпечує можливість переходу між різними типами інтелектуальної діяльності та пов'язує їх в єдине ціле, була знята з реального життя ММК і його учасників, які демонстрували

саму рефлексивну практику, а на початках – практику критичного мислення в найбільш складних формах мислекомунікації. *Методологічна рефлексія* розуміється як механізм або процедура, яка зв'язує знання двох різних типів – знання про об'єкт і знання про діяльність – і розглядається у єдності своїх діяльнісних, комунікативних та епістемологічних характеристик.

Розвиток рефлексивно-методологічного підходу в психології привів до зародження та інституалізації такого її напрямку як *рефлексивна психологія*, забезпечив їй необхідну теоретико-методичну базу, зокрема, у вигляді концепції рефлетехнології і рефлепроекування М. Г. Алексєєва, ігрорефлексики І. М. Семенова, рефлепрактики С. Ю. Степанова. Сутнісною особливістю методів рефлексивного культивування є використання в процесі їх проектування (сценарування) онтологічних передумов рефлексивно-співтворчого буття людини [2, с.26].

Унікальність і відмінність рефлепрактики від інших тренінгових чи ігрових практик розвитку і діагностики, демонструє розроблений С. Ю. Степановим спільно із співробітниками Інституту рефлексивної психології співтворчості *«метод рефлексивних інверсій»*. Суть його полягає в тому, що учасники рефлепрактики створюють спеціальні психологічні «перевертні» на основі реінтерпретацій культурних аналогів і таким чином будують власний психовіртуальний «іншосвіт», тобто умовний часопростір фантастичного існування свого «іншобуття» на противагу наявному у їхньому житті нормальному, звичному світу і буденному способу існування – «буттю» [7, с. 97].

Хоча таке «ірреально-фантазійне» буття людини нагадує віртуальну реальність, однак, на думку С. Ю. Степанова, воно має психопластичніший й органічніший характер. Занурення людини у створений нею ірреальний рефлексивний іншосвіт дає змогу зрозуміти і зняти власні програмово-поведінкові обмеження завдяки активізації і усвідомленню раніше закритих і слабо рефлексованих, структур індивідуального і колективного підсвідомого досвіду.

Особливого, власне методологічного, сенсу набуває проблема розробки рефлексивної проблематики в освіті, оскільки саме тут дії рефлексивних закономірностей виявляються з особливою повнотою і значущістю. Вивчення цих закономірностей і відповідних їм рефлексивних механізмів має, крім свого безпосереднього значення, ширший, суто методологічний зміст.

Традиційні психодіагностичні методи, як об'єктивні методи пізнання діяльності, спрямовані, в основному на вияв простих, «об'єкт-об'єктних» чи, в кращому випадку, суб'єкт-об'єктних закономірностей. Це обмежує вимірювально-дослідницьку спроможність та кількісно-якісну кваліфікацію та інтерпретацію явищ, котрі вивчаються. У контексті рефлексивної психології О. П. Варламова, С. Ю. Степанов виділяють такі важливі групи завдань діагностики, як дослідження і створення психологічно сприятливих умов для професійного та особистісного розвитку учасників освітньої системи, активізація цих процесів самодослідження та самопосконалення [4, с. 28].

Аналіз літератури [3; 4; 6] показує, що основними принципами рефлексивних методів є два блоки явищ, які стосуються діяльності учасників рефледіагностики та особливостей досліджуваних явищ. Стосовно першого, виділяють такі принципи, як: а) дієво-активна участь у створенні, застосуванні та аналізі результатів рефлексивної методики не тільки організаторів, але й самих обстежуваних, б) активна творча позиція учасників діагностики під час самого обстеження. Другий блок передбачає вивчення таких феноменів, як: а) професійні цінності учасників, б) професійна і життєва позиції, в) особоби діяльності і спілкування, г) об'єкти себе і свого колективу, д) творча універсальність та універсумність.

Основна відмінність традиційних та рефлексивних методик діагностики стоїть в основі мети їх проведення. Якщо для традиційних основне – одержання максимальної кількості та об'єктивної інформації про певний об'єкт, то для других значущим стає створення рефлексивного простору, який би дозволив якнайповніше переосмислити учасникам професійну

реальність та створив найсприятливіші умови для її конструктивного розвитку [див. 6].

Ефективне вирішення поставленої мети в другому випадку передбачає такі поетапні кроки проведення рефлексивної діагностики: а) усвідомлення, конкретизація і чітка постановка завдання діагностики; б) створення специфічного простору аналізу методики; в) визначення процедури проведення спеціально створеної організаторами та учасниками методики; г) прогнозування можливих результатів ще до отримання безпосередніх даних; д) рефлексія реальних результатів у зіставленні з передбачуваними [4, с. 29].

Багато із зазначених умов використовуються у процесуальній психодіагностиці АСПН (активного соціально-психологічного навчання) Т. С. Яценко [див. 9], зокрема моделювання спонтанної взаємодії між учасниками без наперед заданої програми дій, неповторність процесу і результатів психодіагностики, що зумовлено унікальністю аналізованого конкретно-семантичного матеріалу, будовання психодіагностичних прогнозів з метою пізнання неусвідомленої логіки поведінки суб'єкта. Залучення учасників АСПН у процес самопізнання та пізнання на груповому матеріалі спонтанної взаємодії дозволяє максимально повно відображати глибинні феномени через їх наочне представлення у формі соціально-драматичної імпровізації, рольової гри, психомалюнка.

Відмітимо також особливу роль створення учасниками АСПН елементів «іншосвіту» у формі намальованих символів, образів. У них у закодованому вигляді втілюється розуміння досліджуваних феноменів, групова та індивідуальна динаміка змін. Психодіагностичний малюнок, розшифрування втілених у ньому символів та образів, з одного боку, дає широкі можливості для психологічно безпечної самопроекції і самодослідження виконавців-учасників, з іншого – активізує у них перебіг рефлексії унаочненого образу з виявленням неявних сенсів і контекстів, сприяє усвідомленню, а почасти і глибокому переосмисленню своїх актуальних і по-

тенційних соціально-психологічних і професійних ресурсів. Функціонування вищеназваних навчальних груп характеризується відсутністю однозначного алгоритмічного процесу навчання, яке дає змогу, по-перше, максимально повно виявляти індивідуальне і групове розуміння досліджуваного феномена, домогтися його емоційного проживання; по-друге, дозволяє учасникам діагностики здійснити різносторонню рефлексію актуального феноменально-го стану і віднайти можливості чи резерви його конструктивного вдосконалення або поліпшення.

Специфічною особливістю рефлексивної діагностики є, по-перше, активна позиція учасників навчання стосовно всіх етапів діагностичного дослідження, по-друге, можливість створити максимально цілісний, багатогранний і різнокритеріальний образ досліджуваної реальності, по-третє, реалізація психологічно безпечної (безоцінювальної) діагностики власних рис-ознак за попередньо визначеними критеріями і використання значених результатів для особистісного і професійного самовдосконалення, по-четверте, активний розвиток творчої непересічності та унікальності учасників рефлепрактики.

Із вищесказаного логічно постають дві методологічні умови. По-перше, зважаючи на різноманітність підходів, способів, стратегій, розробок проблеми рефлексії і на багатоаспектність самих її проявів, вивчення даного явища-феномена потрібно проводити диференційовано, за конкретними критеріальними ознаками, враховуючи принципovu можливість інтерпретації її як психічного процесу, психічного стану і психічної властивості. По-друге, щоб уникнути фрагментарної реалізації концептуального потенціалу такого диференційованого дослідження, треба здійснити синтез отриманих у кожному із трьох базових аспектів результатів. Тоді стає реально можливою розробка цілісної та узагальненої психологічної концепції рефлексії та максимально глибоке наукове освоєння всієї рефлексивної проблематики.

Перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

Для подальшого конструктивного розвитку проблеми рефлексивних досліджень потрібно перш за все здійснити процедури диференціації, конкретизації та операціоналізації самого її предмета, у ролі якого слід розглядати не рефлексію загалом, не часткові, парціальні вияви і різновиди, а рефлексію у її засадничих модулах і специфікаціях.

Висновки з дослідження

1. Важливий фактор розвитку сучасної психологічної науки – комплексність, міждисциплінарність та системність її досліджень, звернення до проблем ефективної організації і самоорганізації наукового знання, що неможливе без усвідомлення рефлексивних механізмів і норм його функціонування.

2. Проблематика рефлексивних досліджень стратегічно важлива як для розвитку науки загалом, зокрема стосовно питань міждисциплінарної інтеграції наукового знання, способів і засобів моделювання соціальних суб'єктів, створення нових наукових парадигм, так і для вирішення широкого кола практичних завдань – подолання безсуб'єктності в соціосистемах, розробка принципово нових, рефлексивних, технологій в освіті та управлінні, заміни домінанти знань на домінанту розвитку рефлексивних здібностей та ін.

3. Зростаюча складність концептуальних побудов, засобів і методів психологічного дослідження закономірно вимагає використання рефлексивно-методологічного підходу їх аналізу, виокремлення принципів, «норм» їх життєдіяльності, розкриття неявних передумов, системних і цілісних характеристик. Реалізація рефлексивно-методологічного підходу дозволяє, по-перше, чітко обкреслити межі предмету, тобто є важливим засобом його об'єктивування; по-друге, в процесі рефлексивності відбиваються особливості функціонування окремих компонентів предмету дослідження; по-третє, виявляється своєрідна багатомірність, різнопластовість наукових знань.

Література

1. Бажанов В.А. Рефлексия в современном науковедении / В.А. Бажанов // *Рефлексивные процессы и управление*. – 2002. – № 2, Т.2. – С. 73–89.
2. Бугерко Я. Концептуальні засади рефлепрактики як методу рефлексивного самопроекткування і самовизначення особистості / Ярослава Бугерко // *Вісник культурний мли*. – 2008. – Модуль 8. – С. 25–27.
3. Бугерко Я. М. Рефлексивні механізми суб'єктивного привласнення культурнолюдського досвіду у форматі вітакультурної парадигми / Я. М. Бугерко // *Вісник експериментальних систем освіти (наук-досл.): інформ. бюл.* – Вип.4 / відп. ред. Ю.В. Москаль. – Тернопіль: Економічна думка. – 2004. – С. 50–51.
4. Варламова Е. П. Рефлексивная диагностика в системе образования / Е. П. Варламова, С. Ю. Степанов // *Вопросы психологии*. – 1997. – № 5. – С. 28–43.
5. Карпов А. В. Психология рефлексивных механизмов деятельности: [монография] / Анатолий Викторович Карпов. – М.: Изд-во "Институт психологии РАН", 2004. – 424 с.
6. Степанов С. Ю. Рефлексивно-инновационный подход к подготовке управленческих кадров / С. Ю. Степанов, Е. П. Варламова // *Вопросы психологии*. – 1995. – № 1. – С. 60–68.
7. Степанов С.Ю. Рефлексивная практика творческого развития человека и организации: [монография] / Сергей Юрьевич Степанов. – М.: Наука, 2000. – 174 с.
8. Петровский А. В. Теоретическая психология : уч. пос. [для студ. психол. фак. высш. учеб. заведений] / А. В. Петровский, М. Г. Ярошевский. – М.: Изд. центр «Академия», 2001. – 496 с.
9. Яценко Т. С. Активне соціально-психологічне навчання: теорія, процес, практика навч. посіб. / Т. С. Яценко, Я. М. Кміт, Б. М. Олексієнко. – Хмельницький : Вид-во НАПВУ, 2002. – 792 с.

© Бугерко Я.М., 2010.